

УДК 347.91/95

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.02>**Руслан Басенко,***канд. пед. наук, доцент кафедри правознавства**Полтавського інституту економіки і права**Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»***Геннадій Аванесян,***доцент кафедри правознавства**Полтавського інституту економіки і права**Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»***Євгенія Мостепанюк,***здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти**Полтавського інституту економіки і права**Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ

Статтю присвячено осмисленню соціальної та гуманістичної спрямованості вітчизняного правосуддя у цивільних справах. Автори аналізують окремі історичні аспекти розвитку соціально-гуманістичного етосу у новітньому цивільному законодавстві України, розкривають особливості його нормативно-правового забезпечення. На основі вивчення законодавчих документів та наукового доробку вітчизняних учених-цивілістів з'ясовано, що можливість та реальність судового захисту цивільних прав і свобод громадян є ключовою характеристикою соціального та громадянського спрямування процесів державотворення.

Визначено, що серед атрибутів соціального спрямування цивільного правосуддя вагоме місце належить його доступності та принципу егалітаризму, які полягають у можливості розгляду судових справ, рівному доступі суб'єктів до процесуального розгляду, а також у наявності механізму оскарження та перегляду судового рішення. Окремо розглянуто місце і роль суду в побудові соціальної держави, підкреслено, що саме його активна позиція виступає гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має істотне значення для його оптимізації.

Висвітлено історичні аспекти розвитку соціальних основ цивільного правосуддя. Визначено, що у новітню добу українських правотворчих ініціатив рівень його соціальної спрямованості був різний. У середині 90-х років ХХ століття існувало чимало перепон для належного рівня доступності судової системи для пересічного громадянина. Звернено увагу на перспективність інтеграції соціально-гуманістичного етосу в сучасну правову основу цивільного судочинства. Підкреслено, що природа соціального етосу цивільного судочинства криється у гуманістичних ціннісно-сміслових орієнтаціях. Гуманістичні ідеї про людину як абсолютну цінність надають сучасному цивільному судочинству необхідну концептуально-аксіологічну основу, забезпечують його інтенційність у соціальних, демократичних та ліберальних контекстах. Визначено цивілізаційне значення соціальної та гуманістичної спрямованості правосуддя в цивільних справах, яке полягає в орієнтації судової системи на ціннісну та духовну основи.

Ключові слова: цивільне право, соціальна держава, цивільне судочинство, соціальна спрямованість, доступність суду, процесуальні засоби захисту, гуманізм, антропоцентризм, демократія.

Постановка проблеми. Пильний погляд на стрічку новин свідчить, що у сучасному світі здатність людини захищати власну позицію та відстоювати свої права набуває ключової антропологічної характеристики. Такі індикатори демократії, як індивідуальні права та свободи людини, толерантність до інакшості, захищеність від різних форм насилля тощо, все це вимагає визначеності

держави з ціннісними, смисловими, концептуальними та нормативними засадами цивільного правосуддя. У його основі лежить необхідність забезпечення особистості чіткими, конкретними та зрозумілими інструментами захисту цивільних прав. Особливого значення проблема соціальної спрямованості правосуддя набуває у наші дні, коли судова система України переживає добу глибокого

та масштабного внутрішнього переродження. Суспільству аноншуються структурні зміни у судовій гілці влади, її «правова хірургія» та звільнення від толерування різних форм зловживань та корупції. Відповідне реформування потребує й перегляду змісту теоретико-концептуальних основ цивільного правосуддя, державотворчими орієнтирами якого повинна стати соціальна, громадянська, правова та гуманістична держава.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання методологічних основ цивільного правосуддя розглядалися у низці наукових праць зарубіжних та вітчизняних цивілістів. Це дослідження таких учених, як І. Андронов, А. Бернюков, В. Бігун, О. Василенко, О. Колісник, С. Кузьменко, Ю. Лобода, Б. Малишев, І. Марочкін, О. Мацегорін, С. Погребняк, Г. Тимченко, О. Ткачук, Є. Харитнов, С. Погребняк та інші. Водночас розвиток системи цивільного правосуддя значно детермінований швидкістю змін, що сьогодні відбуваються в Україні, а тому перспективи переосмислення соціальної спрямованості правосуддя у цивільних справах набувають нової науково-теоретично та практико-орієнтованої актуальності.

Мета дослідження – проаналізувати історичний зміст, розкрити особливості нормативно-правового забезпечення та виявити цивілізаційне значення соціальної спрямованості правосуддя в цивільних справах.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що функціонування та розвиток держави здійснюється в різних політико-правових формах, однією з яких є правосуддя. Воно, маючи правове та конституційне підґрунтя, забезпечує практичну реалізацію та втілення в життя принципів соціальної, правової, демократичної держави. Правосуддя як самостійна галузь державної діяльності у свою чергу здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального та конституційного судочинства. При цьому саме цивільне судочинство, з огляду на суб'єктний склад його учасників, якими в абсолютній більшості є громадяни, а також його призначення – вирішувати спори, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, житлових правовідносин, які посідають основне місце серед усіх правовідносин в державі, є найпопулярнішою і найдієвішою формою захисту цивільних прав та інтересів громадян. Таким чином, оскільки судовий захист є найвищою гарантією забезпечення прав і свобод громадян, цивільна процесуальна діяльність повинна мати соціальний характер і бути орієнтованою насамперед на людину, її права і свободи, що потребують захисту [1, с. 158].

Соціальну природу цивільного правосуддя насамперед виявляє його доступність для громадян. З-поміж основних індикаторів доступності правосуддя вчені-цивілісти називають практику необмеженої судової юрисдикції, незалежні судові процедури, безперешкодний доступ до суду, оптимальні строки розгляду справ. Зміст поняття «доступність правосуддя» збагачується такими атрибутами, як «раціональна» юрисдикція суду, що досягається зменшенням кількості завдань, що не належать до здійснення правосуддя; наявність альтернативних процедур вирішення спорів; введення групових позовів; дотримання принципу цілісності у судовому розгляді, наявність таких його елементів, як сповіщення та слухання; урахування «права бідності», забезпечення доступу до правосуддя суб'єктів, що неспроможні відшкодувати відповідні витрати [2, с. 234]. Важливо підкреслити, що доступність правосуддя як вияв його соціальної спрямованості означає дотримання певних процесуальних критеріїв, зокрема: можливість порушення справи; доступ суб'єкта до процедури судового розгляду; можливість оскарження та перегляду судового рішення.

Натепер визначення сутності запровадження і розвитку способів захисту прав та свобод людини і громадянина можна назвати пріоритетним напрямом правотворчої та правозастосовчої діяльності державних органів. Це зумовлено охоронною функцією права, спрямованою на те, щоб максимально зменшити кількість негативних явищ у сфері суспільних відносин, насамперед між громадянами і державними органами та їх посадовими особами. Реалізація особою своїх суб'єктивних прав пов'язана із необхідністю узгодження власної поведінки з поведінкою інших учасників цивільних правовідносин і, навпаки, необхідністю узгодження поведінки інших суб'єктів з метою усунення перешкод у реалізації власних дій. Цивільне законодавство надає особі чисельні засоби та передбачає конкретні форми реалізації цивільних прав та їх захисту [3, с. 330].

У сучасному правознавчому дискурсі мету цивільного судочинства розглядають у контексті захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів права, а його завданнями вважають справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Варто погодитися із вченими-процесуалістами, які вважають, що саме активна позиція суду, з точки зору організації процесу, виступає гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації [4, с. 67].

Водночас історичні умови розвитку українського новітнього цивільного правосуддя свідчать, що за підсумками судово-правової реформи 1996 року до ЦПК було внесено зміни, якими було суттєво обмежено обов'язок суду офіційно з'ясовувати обставини справи. Цим, на наш погляд, держава, яка проголосила себе соціальною і правовою та взяла на себе головний обов'язок щодо забезпечення прав і свобод людини, фактично відсторонилася від виконання функцій правосуддя в інтересах суспільства. Отже, було значно обмежено можливості держави щодо забезпечення громадянам основоположного права на ефективний засіб юридичного захисту.

Крім того, внесеними до ЦПК змінами було встановлено нову регламентацію принципу змагальності та обмежено офіційне доказування суду. Таким чином, виникла нова змагальна модель цивільного судочинства, яка істотно обмежила активну позицію суду. Звільнення суду від забезпечення повноти і всебічності дослідження обставин справи дійсно закладає передумови для істотного полегшення його роботи. Проте така модель формального правосуддя, згідно з якою у суду «не болить» голова за встановлення істини, хоч і досить поширена у світі, вряд чи коли-небудь буде позитивно сприйнята в нашому суспільстві через специфічний менталітет більшості населення [5, с. 50]. При цьому в юридичній літературі проблеми реалізації змагальної форми судочинства пов'язують передусім із недоступністю юридичної допомоги.

Варто зауважити, що завдання соціальної політики неможливо розв'язати, не поставивши в центр уваги людину, не забезпечивши умов для її належного розвитку і самореалізації. Досвід європейської демократії свідчить, що інноваційні перетворення в державі неможливі, якщо вони не мають духовних вимірів, орієнтованих на обов'язкове врахування приватних інтересів людини і громадянина, їх гармонізацію із суспільними інтересами [6, с. 425]. Проте запроваджена в цивільне судочинство у 1996 році змагальна модель правосуддя фактично призвела до того, що юридична некомпетентність позивача має бути реальною підставою для відмови в задоволенні позову, коли він не здатен належним чином користуватися своїми процесуальними правами, не знає норм матеріального права і не може довести свої позовні вимоги [7, с. 30].

Отже, фактично на реальність судового захисту впливає або розумова здатність учасника процесу (юридична обізнаність), або його майновий стан (здатність отримати

платну кваліфіковану правову допомогу), що вказує на проблему соціальної нерівності громадян у суспільстві. І хоча, як зазначав В. Кононенко, бідність може і повинна бути поштовхом для того, щоб людина почала активно «ворушити лапками» [8, с. 27], все одно реалізація неоднакових розумових і фізичних здібностей людей обов'язково призводить до соціальної нерівності, поглиблення якої створює напруженість у суспільстві та породжує конфлікти [6, с. 424].

Отже, постає проблема негативного впливу нерівності сторін на судовий процес, яку можливо розв'язати лише декількома шляхами, зокрема ввести в обов'язковому порядку участь юристів у судовому процесі або покласти на суди обов'язок сприяти сторонам у процесі встановлення фактичних обставин справи. Європейський досвід свідчить, що суд можна зобов'язати вживати всіх заходів, щоб сторони дали пояснення, які необхідні для встановлення фактичних обставин, що є підставою заявлених сторонами прав і вимог. Самодіяльності суду покладені дві межі: згідно з принципом диспозитивності, суд не може вимагати подання документів та викликати свідків, якщо обидві сторони заявлять, що вони цього не бажають; про існування документів, речових доказів та свідків суд повинен дізнатися з посилання на них однією зі сторін, а не шляхом самостійних розшуків [9, с. 104–105].

Істотним критерієм соціальної спрямованості цивільного правосуддя є принцип егалітаризму, який полягає у юридичній та фактичній рівності сторін щодо однаковості користування усіма процесуальними засобами захисту. Саме на суд, як свідчить цивільне законодавство України, покладено обов'язок забезпечити рівні можливості участі у процесуальному провадженні усіх його учасників. Більше того, ключове завдання суду полягає в тому, щоб встановити, здійснити та захистити право в усіх його формах (суб'єктивне цивільне право, суб'єктивне публічне право, право держави на покарання).

Як наслідок, залежно від змісту й особливостей матеріального права, повинні бути виокремлені й відмінності в організації процесу, але завдання суду в усіх зазначених випадках повинно бути одним. Якщо суд повинен встановити право, якщо встановлення права і його охорона у боротьбі з неправдою становлять завдання правосуддя, відповідно до цього завдання метою будь-якого процесу є досягнення матеріальної істини, тобто відповідність рішення норми права (правомірність) та дійсним обставинам справи (матеріальна правда у вузькому розу-

мінні). Тому суд повинен бути поставлений у таке становище, в якому він міг би досягти цієї мети, тобто процес повинен бути організований відповідним чином для досягнення матеріальної істини, зберігаючи при цьому, звісно, найважливіші здобутки сучасної правової держави – права особи. Таким чином, головне завдання суду – встановити право, реалізувати та захистити його [1, с. 160].

Усвідомлення суспільством та державою соціальної спрямованості правосуддя як стратегічного завдання є необхідною умовою досягнення пріоритетів сталого розвитку суспільства та реалізації антропологічних цінностей розвитку людського потенціалу. Правосуддя за своєю сутністю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Справедливість сучасні правники розглядають як основну рису гуманізму і складник поняття «гуманітарне право», яке у свою чергу варто розуміти як норми, спрямовані на захист прав і свобод людини. Отже, поновлюючи порушені права і свободи, суд виконує гуманні функції, а це означає, що в його рішеннях закладені принципи рівності і поваги до людської гідності, піклування про благо людей [8, с. 73, 295].

Соціальна спрямованість правосуддя багато в чому визначається його гуманістичним змістом. У сучасному правознавчому дискурсі визнаною є думка про те, що гуманізм займає виняткове місце в системі судового захисту особистості. Йдеться про те, що гуманізм не лише стає постачальником ідей розгляду людини як найвищої цінності та міри усіх речей, але й звертається увага на той аспект, що гуманізм є іманентним природі соціальної держави. Як зазначає С. Чеботарьов, принцип гуманізму є одним із найважливіших ціннісних характеристик цивілізованого суспільства, який визнає благо людини, її право на свободу, щастя, виявлення своїх здібностей критерієм прогресивності соціальних інститутів. Засади гуманізму властиві усім цивілізованим правовим системам. Вони розкривають одну з найважливіших ціннісних характеристик права. Право закріплює і реально гарантує природні і невід’ємні права і свободи кожної людини: право на життя, здоров’я, особисту свободу і безпеку, право на охорону н своєї честі й гідності, захист від будь-якого несанкціонованого втручання у сферу особистого життя та інші права [10, с. 206].

Учені-процесуалісти стверджують, що суспільство очікує від судочинства в Україні, що воно забезпечить людині її права на життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, а у разі їх порушення –

право на їх відновлення та компенсацію тощо [11, с. 19–20].

Водночас варто пам’ятати, що в суді завжди є не задоволена рішенням сторона. На думку С. Короса, щоб зменшити такі випадки, необхідно виходити з того, що держава не повинна перекидати свою відповідальність за якісне правосуддя на своїх громадян, які за законом не зобов’язані мати юридичну освіту, і таким чином приховано змушувати людину користуватися правовою допомогою. Проголосивши право громадян на судовий захист та справедливий судовий розгляд, держава взяла на себе зобов’язання забезпечити зазначені права громадянам незалежно від їхньої освіти, майнового стану, розумових здібностей тощо. А отже, саме на суд має бути покладено обов’язок не лише керівництва рухом процесу, але й встановлення обставин справи з власної ініціативи [1, с. 160].

Висновки

Як бачимо, соціальна та гуманістична спрямованість цивільного судочинства становить вагомий світоглядний та державотворчий значення, яке насамперед полягає у дійсності та реальності судового захисту цивільних прав і свобод громадян. Серед атрибутів соціального спрямування цивільного правосуддя вагомим місцем належить його доступності та принципу егалітаризму, які полягають у можливості розгляду судових справ, рівному доступі суб’єктів до процесуального розгляду, а також у наявності механізму оскарження та перегляду судового рішення. Гарантією досягнення завдань цивільного судочинства виступає активна позиція суду, яка має вагомий значення для його оптимізації. Рівень соціальної спрямованості цивільного судочинства у новітню добу українських правотворчих ініціатив був різний. У середині 90-х років ХХ століття існувало чимало перепон для належного рівня доступності судової системи для пересічного громадянина. Водночас сьогодні досить перспективним виглядає інтеграція соціально-гуманістичного етосу в сучасну правову основу цивільного судочинства. Природа соціального етосу цивільного судочинства криється у його гуманістичних ціннісно-сміслових орієнтаціях. Гуманістичні ідеї про людину як найвищу та абсолютну цінність надають сучасному цивільному судочинству необхідну концептуально-аксіологічну основу, забезпечують його інтенційність у соціальних, демократичних та ліберальних контекстах. Цивілізаційне значення соціальної та гуманістичної спрямованості правосуддя в цивільних справах насамперед

полягає в орієнтації судової системи на ціннісну та духовну основи. Ефективний, оптимальний та добросесний розвиток цивільного судочинства є одним з-поміж головних індикаторів демократичних, гуманістичних та соціальних траєкторій розвитку державності України.

Список використаних джерел:

1. Короєд С. О. Соціальна спрямованість правосуддя у цивільних справах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. I. С. 158–161.
2. Короєд С. О. Доступність правосуддя в цивільних справах як засіб забезпечення його ефективності. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 59. С. 231–236.
3. Сидоренко М. В. Виникнення права на захист цивільних прав, свобод та інтересів. *Вісник Одеської юридичної академії*. 2015. № 4. С. 328–336.
4. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: монографія / І. Е. Берестова, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик та ін.; за ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана. Київ: НДІ приватного права і підприємства НАПрН України, 2011. 180 с.
5. Брынцев В. Д. Основные направления дальнейшего совершенствования законодательных основ судебной власти. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи*: матеріали наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. Київ; Харків: Юрінком Інтер, 2002. С. 49–53.
6. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. Київ: Юридична думка, 2012. 592 с.
7. Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України: проблеми і перспективи: наук.-практичний посібник. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. 448 с.
8. Кононенко В. И. Особое мнение. Записки судьи. Киев: Арттек, 2009. 472 с.
9. Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 464 с.
10. Чеботарьев С. С. Гуманизм как принцип права Украины. *Актуальные проблемы держави і права*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Вип. 64. С. 205–210.
11. Цивільний процес України: академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. 848 с.

The article is devoted to understanding the socio-humanistic orientation of domestic justice in civil matters. The authors analyze some historical aspects of the development of socio-humanistic ethos in the latest civil legislation of Ukraine, reveal the features of its regulatory support. Based on the study of legislative documents and the scientific heritage of domestic civil scientists, it was established that the possibility and reality of judicial protection of civil rights and freedoms of citizens is a key characteristic of the social and civil direction of state processes.

It was found that among the attributes of the social orientation of civil justice, an important place belongs to its accessibility and the principle of equality, which include the possibility of considering court cases, equal access of subjects to procedural consideration, as well as the existence of a mechanism for appealing and reviewing court decisions. The place and role of the court in building a social state are considered separately, it is emphasized that it is its active position that guarantees the achievement of the tasks of civil proceedings and therefore is of great importance for its optimization.

The historical aspects of the development of the social foundations of civil justice are considered. It has been established that recently in the Ukrainian legislative initiatives the level of social orientation of civil justice was different. By the mid-90s of the twentieth century, there were many obstacles to the proper level of accessibility of the judicial system for an ordinary citizen. Attention is drawn to the prospect of integrating the socio-humanistic ethos into the modern legal framework of civil proceedings. It is emphasized that the nature of the social ethos of civil proceedings lies in the humanistic value-semantic orientations. Humanistic ideas about a person as the highest and absolute value give modern civil legal proceedings the necessary conceptual and axiological basis, ensure its intentionality in social, democratic and liberal contexts. The civilizational significance of the social-humanistic orientation of justice in civil matters is determined, which consists in orienting the judicial system on a value and spiritual basis.

Key words: civil law, welfare state, civil justice, social orientation, court accessibility, procedural remedies, humanism, anthropocentrism, democracy.

